

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
Покренут 1953.

MATICA SERBICA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

MATICA SRPSKA JOURNAL OF LITERATURE AND LANGUAGE
Established in 1953

Главни уредници

Академик МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ (1953–1978)

Др ДРАГИША ЖИВКОВИЋ (1979–1994)

Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (1995–1999)

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ (2000–)

ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, секретар, др ЈОВАН ДЕЛИЋ,
др САЊА БОШКОВИЋ ДАНОЈЛИЋ, др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО,
др ЖАНА ЛЕВШИНА, др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др ДЕЈВИД НОРИС,
др ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ, др ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, др ИВО ТАРТАЉА,
др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ, др ВИДА ЏОНСОН ТАРАНОВСКИ,
др САША ШМУЉА

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ ПЕТА (2017), СВЕСКА 1

МАТИЦА СРПСКА

САДРЖАЈ

Студије и чланци

Др Душан М. Иванић, <i>Једносџавни облици и ѓенеџа срџске ѓриџо-вијеџке</i>	7
Др Ана Н. Петковић, <i>Ахилово оружје и херојски кулџ код Пиндара и Софокла</i>	29
Др Наташа М. Половина, <i>Моџив блуднице у еџисџолијама кир-Силуановим – ѓорекло и функција</i>	43
Мср Ирена А. Плаовић, <i>Слаџка и сџвар и име: реџоричка ѓрирода Слова о светом кнезу Лазару неџознаџоџ Раваничанина</i>	53
Мср Николина П. Тутуш, <i>Поеџски хербаријум срџске средњовековне црквене ѓоеџије – симболика дрвеџа, маслине и винове лозе у Србљаку</i>	71
Др Срђан В. Орсић, <i>Лик сџранца у романима Милована Видаковића</i> .	85
Др Саша Д. Шмуља, <i>Праваџки идеолоџки дискурс Анџуна Гусџава Маџоџа (у свеџџлу њеџовоџа односа ѓрема Србима)</i>	101
Др Драгиња Л. Рамадански, <i>Кулџуролоџка меморија једне заумне ѓесме Иџора Бахџерева</i>	119
Др Никола М. Бубања и др Александар Б. Недељковић, <i>Пуџовање кроз време као инсџрументџ класних и националних ѓреокуџаџија у Х. Ц. Велсовој новели Времеџлов и ѓричи Равнодушност црвеног сунца Миодраџа Б. Миловановића</i>	131
Др Корнелије Д. Квас, <i>Просџорна ѓрансџозиџија Косџиџевоџ начела укрџијаја</i>	145
Др Јована Д. Шаљић, <i>Књижевносџ у служби наџије</i>	159
Др Слободан В. Владушић, <i>Елементи ѓискоџ свеџа у роману Кад су цветале тикве Драџослава Михаиловића</i>	175
Др Александра В. Јовановић, <i>Криџички есеји о енџлеској књижевносџи ѓрофесора Свеџозара Кољевића</i>	187
Др Александра Ч. Вукотић, <i>Од ѓоеџике џума до ѓоеџике џиџине: модерна исџорија и нови ѓраџични нараџив</i>	201
Мср Јелена М. Журић, <i>Индивидуална лексика у роману Ода мањем злу Воје Чолановића</i>	219

Прилози и зраћа

- Др Бојан М. Ђорђевић, *Писма Милице Јанковић Светиславу Цвијановићу (из Архива Српске академије наука и уметности)* 241

Оцене и прикази

- Др Љиљана Пешикан-Љуштановић, *О тјојосима и узорима идеалне владавине у српској средњовековној држави* 275
- Др Немања Ј. Радловић, *Индекс народних љриповедака – љриче о живојтњама и баснама* 278
- Др Мато Пижурица и др Вера Васић, *О српском језику и његовим нормама кроз дијахронију и синхронију* 280
- Др Ана З. Мацановић, *Пољед у ризницу воћарске лексике и тјерминологије* 289
- Др Ана З. Мацановић, *О фразеолошким јединицама с релиђијским комјонентјама у српском језику* 292
- Др Владан З. Јовановић, *Вредан љрилођ српској зрамајтници* 295
- Др Драгана Б. Вукићевић, *О лејојтти свейова којих нема* 299
- Мср Милица В. Ђуковић, *Ното роетисус, ното heroicus* 304
- Мср Милица М. Лазовић, *Између љтрадиције и модерности* 308
- Др Драгуљуб Ж. Перић, *Српска лиђерарна Ајлантида* 313
- Др Душан М. Иванић, *Сажимања љреводиљачкођ искујтјава* 319
- Мср Јелена Ђ. Марићевић, *Слике Најуља у српским љујтјојисима: кайије од дијамантиа и црне* 322
- Јелена Р. Славковић, *23. међународни конђрес византијских стјудија* 326

In memoriam

- Др Милош Ђорђевић, *Мирослав Еђерић (1934–2016). Срећна рука Мирослава Еђерића* 329
- Др Зорица Бечановић Николић, *Веселин Косјић (1931–2016)* 337
- Упутство за припрему рукописа за штампу 341
- Contents 347

Др Јована Д. Шалјић

КЊИЖЕВНОСТ У СЛУЖБИ НАЦИЈЕ
Улога српске књижевности у стварању националног
идентитета јужнословенских муслимана*

У раду је дат кратак преглед истраживања веза између српске књижевности друге половине 19. и почетка 20. века и националних покрета муслиманског становништва словенског порекла и језика на које се рачунало у будућем националном уједињењу и стварању заједничке државе. Овакве везе остваривале су се превасходно путем бројних књижевних листова и часописа али и самих књижевних дела прожетих оријенталним мотивима из локалне средине, и чиниле су саставни део историјских настојања српске политичке, културне и уопште интелектуалне елите на стварању српског националног идентитета код јужнословенских муслимана.

Кључне речи: национални идентитет, српска књижевност, муслимани, јужнословенски простор.

Историја нас учи да књижевност, осим културне, има изузетно значајну, готово пресудну улогу у политичком, социјалном и уопште цивилизацијском развоју једног народа, те самим тим и у његовом укупном опстанку. С друге стране, преломни тренуци у политичкој историји сваког народа неминовно се одражавају и на његова најзначајнија књижевна дела, нарочито када су књижевници истовремено и најистакнутији и најугледнији сведоци стварања историје сопственог народа, представљајући његову не само културну и интелектуалну, већ уједно и политичку и дипломатску елиту. Семен Венгеров, руски историчар књижевности, записао је једном приликом да књижевник треба да буде политички војник, а његова дела политичке основе у белетристичком облику. Управо у време када је изнео овај свој став, на политичкој позорници Европе одигравао се један од најузбудљивијих чинова

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Министарства за просвету и науку Републике Србије: *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне*, бр. 177031.

политичке историје старог континента, који се протезао кроз читав 19. и почетак 20. века. Француска револуција донела је оно што је Бенедикт Андерсон најмеродавније назвао смирајем религиозног начина мишљења у друштву које се уместо вере, почело одликовати новом врстом узвишене припадности – нацијом. (Anderson 1998, 22). Национални покрети су бујали широм Европе и преливали се на њен балкански простор који се, иако брдовит, показао као најплоднија равница за развој бројних националних, верских и политичких покрета. У то време још увек под влашћу муслиманског Османског царства које га је вековима држало под својим турбаном, Балкан је представљао шаролики етничко-верски простор на коме су, нарочито од друге половине 19. века и све бржег повлачења Османског царства према Босфору, младе хришћанске државе почеле да остварују своје националне циљеве и програме. С друге стране, на простору Балкана је наставио да живи и велики број муслимана чији је лични и колективни идентитет био оличен преваходно у исламској вери, култури и традицији. Највећи део овог становништва чинили су муслимани словенског порекла, језика и обичаја који су током дугог боравка Османског царства на Балкану примили нову веру – ислам, и који су се повлачењем османске управе са балканског подручја нашли у дилеми Запад или Исток, нација или вера. Настojeћи да их наведу на одлуку, младе националне државе Балкана, међу којима и Краљевина Србија, приступиле су општем културном, политичком и социјалном пројекту познатом под називом „национализација муслимана“, сматрајући ово становништво делом сопственог националног бића повезаног заједничким језиком и етничким пореклом.

Иако на први поглед оствариве, већ на други су овакве идеје наишле на жилав отпор, нарочито међу босанскохерцеговачких муслиманима као најбројнијом групом муслимана словенског порекла и језика на јужнословенском простору. Ово становништво, које се након 1878. године и доласка аустроугарске управе на подручје Босне и Херцеговине, осетило напуштеним од своје религиозне матице, било је додатно погођено доласком нове хришћанске, западњачке, на место дотадашње муслиманске, оријенталне управе оличене у четири века дугој владавини Османског царства. Муслиманско становништво Босне и Херцеговине нашло се у таквом положају у коме је исламска вера била обједињавајући фактор са Турцима, тј. прошлости, и разједињавајући фактор са осталим Јужним Словенима, тј. будућности. На коју страну да крену и да ли уопште да крену, муслимани ни сами нису знали. Навикнути на начин живота у оквирима исламског културног круга и османског друштва, вековима удаљавани од националних борећи се за верске идеале, упирали су и даље очајничке погледе ка све слабијој Турској, свесни да им је и султан на крају окренуо леђа. Тако препуштени „неверничкој“ управи, уз осећање напуштености, безнађа и апатије, остали су да подсећају на какво страно тело у сопственој средини, реликт прошлости невољан да из исте и изађе. Убрзо су међу собом почели да се деле на ретке симпатизере нове власти, углавном међу угледним и богатијим

муслиманима, и оне далеко бројније који су говорили да неће напуштати своје куће све док „Шваба“ не напусти Босну.¹

Управо на ове муслимане у Босни и Херцеговини, Србија је највише и рачунала у националном погледу, сматрајући Босну и Херцеговину историјски и традиционално српском земљом а њено становништво делом српског националног бића, без обзира на верску припадност. Осим тога, међу српском политичком и интелектуалном елитом се јасно истицао став да без јединства са муслиманима, јаким и стабилних националних држава на Балкану у будућности неће бити. Због тога се на питање националног опредељења муслимана ипак полагаало много. С друге стране, како је било какво политичко деловање из Србије према муслиманима било онемогућено, с обзиром на нову аустроугарску власт и њене сопствене амбиције везане за национални идентитет муслимана у Босни, српска елита је настојала да придобија муслиманско становништво превасходно културним деловањем у коме је најзначајније место заузимала српска књижевност и књижевни часописи путем којих се ширила српска национална мисао и идеја.

За истраживање веза између српске књижевности и јужнословенских муслимана у последњим деценијама 19. и првим деценијама 20. века, осим самих књижевних дела као најзначајнијих извора за проучавање наведене теме, од нарочитог су значаја били српски књижевни часописи попут *Босанске виле*, *Зоре*, *Брајсџива* са својим чувеним слоганом „Брат је мио које вере био“, *Бранковоџ кола*, *Сџиражилова*, *Цариџрадскоџ џласника*, *Дубровника*, *Срџскоџ књижевноџ џласника* и других српских књижевних листова у којима су своја дела објављивали и српски и муслимански писци, и који су у то време водили праву културно-националну борбу за муслимане. Примера ради, на првој страни првог броја *Зоре*, објављена је Шантићева песма *Осџајџје овђе...*, која је постала један од кључних мотива муслиманско-српске сарадње у оквиру мостарског књижевног круга. Да је превасходна намера уредника била пробој међу муслимански свет, сведочи и песма Драгутина Илића *Изабраник*, посвећена пророку Мухамеду, која се нашла такође у првом броју листа, одмах иза Шантићеве. У следећем, другом броју *Зоре*, Ћоровић је објавио приповетку *Хабаби – Црџица из мухамеданскоџ живоџиа*,

¹ Можда и најсликовитији опис оваквог стања и осећања међу босанскохерцеговачким муслиманима по уласку аустроугарских трупа у земљу, дала је управо српска књижевност са приповетком *Махмутбеџ* Светозара Ћоровића: „Откако Швабо уљезе у Босну, нико више никада видио није Махмут-бега у чаршији. Затворио се човек у кућу, међу чељад своју, и отуда никако није излазио, ни повиравао чак. Није хтио својим очима да види ни Швабу, ни жену му, ни дијете, ни швапског војника, ни чиновника каквог. Ако је музика засвирала, сакривао се у најдубље собе, гурио се, бјежао, зачепљивао уши рукама и сакривајући главу међу јастуке, да је не чује; ако је затрубила труба, он је падао на ћилим, чудновато стењао и, стискајући шаке и искривљујући лице, почео грдити чељад из свег гласа, што је могао јаче, само да заглуши свирање њезино, да је надвиче. Ни пријатељи, ни сродници, ни нико живи није га могао натјерати да се окани тога, да се помири са судбином, и да ради као што и други раде...Не!...“ (Ћоровић 1911: 199).

о пријатељству два млада муслиманска бега која је, природно, обиловала оријентализмима, а након тога, готово у сваком броју *Зоре* нашао би се по неки књижевни прилог посвећен „цртицама“ из муслиманског живота и обичаја. Јован Дучић је касније говорио да су Шантић и Ћоровић покретањем *Зоре* покренули један нови, духовни устанак који је на политичком и књижевном небу изнедрио нови, национални Мостар којим су били инспирисани не само хришћани већ и муслимани (Дучић 1937: 69–70). На странацама *Зоре* и *Босанске виле* први пут се појављују имена попут Османа Ћикића, браће Карабеговић и других муслиманских писаца наклоњених српској и потом југословенској националној идеји изражаваној махом кроз њихово поетско стваралаштво. Њихова патриотска поезија, осим националном уједињењу, била је посвећена и многим српским писцима тога доба што им је све заједно отворило врата бројних књижевних листова и часописа у самој Србији. Јован Скерлић је за ову и овакву муслиманску омладину говорио да показује срећне склоности да се отргне од уско вероисповедне и анационалне политике старијих муслиманских нараштаја, и да се прилагоди модерним идејама и модерном животу (Скерлић 1913: 217), а читава акција је резултирала чувеном збирком песама *Побраћимство* објављеном 1900. године у Београду коју су красиле песме Османа Ћикића, С. Авда Карабеговића и Омер-бега Сулејманпашића Скопљака. Збирка је на неки начин представљала врхунац дотадашњег рада на „национализовању“ муслимана кроз сарадњу са српским књижевним листовима, и мада у збирци преовладавају пре свега родољубиве песме посвећене српству (*Поздрав домовини, Српска вила, Пред освић, Црној Гори, Душманима, Српсјиву*) у њој је заступљен и већи број песама посвећених српским писцима који су и уметнички и национално утицали на ове младе муслиманске песнике (*Бранку, Змај Ј. Јовановићу, Вуку Свѝ. Караџићу*).

У складу са њеним несумњивим књижевноисторијским и политичким значајем, збирка је једногласно поздрављена од стране српске књижевне критике: „Српство им је идеал, гесло, нада, крепкост, веза, побратимство, с тим пре и с тим силније, што се не крије иза какве вере већ се поноси тиме, да може самостално да постоји и да хоће и разноверну браћу да пригрли и побрати“, писао је 1901. године Милан Савић у *Лейпцигу Мајнице српске* (Савић 1901: 98). У *Зори* је приказ збирке дао Атанасије Шола који је, означавајући ауторе као песнике средњег талента у стварању патриотске поезије, што по његовом мишљењу такође много значи и задовољава, додао ипак да из њихових стихова избија „једнакост осјећаја и предмета, који буде те осјећаје, а буде их, опет, код све тројице на једнак начин. А од свих предмета, који младим овим пјесницима највише звукова са лире измамише, најглавнији, а као младим, занесеним, и непоквареним људима и најприроднији, јесте љубав према отаџбини и роду своме“ (Шола 1900: 428). У складу са националном политиком развијања заједништва Шола даље додаје да сваки од ових песника пева „слози свога рода, гледајући у њој једину наду за бољу будућност, јер с болом увиђа, да се у прошлости много, иако можда бесвјесно,

гријешило и да су те прадједовске, нехотичне грешке разбрatile једнокрвну браћу...“ (Шола 1900: 428). Круну збирке, њену најпознатију, и са становишта историјско-политичког тренутка најзначајнију песму, чинила је свакако *Химна Срба муслимана* настала из пера најчувенијег међу ауторима, младог Османа Ђикића.

Овакви и слични догађаји којима је књижевна сцена обилувала у време буђења националног јединства по правилу су изазивали негативне реакције на супротној страни, због чега су српски књижевни листови, осим књижевних прилога, на својим страницама водили и праву националну борбу, укрштајући редовно копља са режимским *Бошњачком*, *Вајаном* и другим часописима који су пропагирали бошњачку националну идеју.

С друге стране, за истраживање наведене теме је, осим самих књижевних дела и књижевних часописа као најзначајнијих извора за проучавање односа између књижевности и стварања националног идентитета јужнословенских муслимана, значајна и до сада написана литература. Због важности које је национално придобијање муслимана имало у периоду стварања националних држава на балканском подручју, на ту тему је написано прегршт литературе мањег или већег значаја и вредности. Ипак, таква литература се базирала превасходно на историјско-политичком аспекту сагледавања догађаја иако је, као што смо већ истакли, на том пољу и у политичком смислу најзначајнију улогу играла култура, и у оквиру ње књижевност, и то не само српска, већ и свих заинтересованих страна у процесу национализације муслимана. То је и био један од разлога да се посветимо истраживању ових догађаја, тј. наступа Србије према јужнословенским муслиманима, превасходно из књижевно-културног угла, с обзиром на то да је услед онемогућеног политичког, тај правац дејства из Србије био и најизраженији.

Овакав начин посматрања историјских догађаја био је дуго занемарен од стране не само српске историографије, већ и историје књижевности због чега су истраживања на тему муслиманске компоненте у српској књижевности и њене улоге у стварању националног идентитета муслимана била, како се често истиче, углавном препуштана проучаваоцима из редова босанскохерцеговачких муслимана. Изузетак је српски књижевни историчар Станиша Тутњевић и његово дело *Национална свијест и књижевност муслимана* (Тутњевић 2004) у коме је описана управо улога књижевности у муслиманском националном покрету друге половине 19. века. Поред тога, треба истаћи и рад Ивана Негришорца *Српска књижевност у периоду транзиције и муслимански културолошки контекст* (Негришорац 2008) док су се исламском тј. оријенталном компонентом у српској књижевности бавили наши истакнути оријенталисти Иван Шоп у својој монографији *Истиок у српској књижевности. Шест тисаца – шест виђења* (Шоп 1982) и Дарко Танасковић у свом раду *Исламско у књижевности и култури балканских народа* (Танасковић 2008) као и прилозима садржаним у монографији *Ислам и ми* (Танасковић 2006). Што се тиче муслиманских аутора, познато је да се овом темом најтемељније бавио Мухсин Ризвић у својој двотомној расправи

Књижевно стварање муслиманских љисаца у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске владавине као и монографији *Босанско-муслиманска књижевност у доба њрејорода 1887–1918* (Rizvić 1990). Управо слабије интересовање за књижевни аспект и улогу књижевности према муслиманима у историјским догађајима значајним за будућност српског националног питања и државе код домаћих истраживача, определио нас је да му посветимо више пажње. То је био и најубедљивији разлог због кога смо се одлучили да посматрамо ово питање управо из угла књижевно-културних прилика, стављајући српску књижевност у историјски и политички контекст стварања националног идентитета муслимана. Овакав начин истраживања, природно, подразумевао је и занемаривање литерарних домета и филолошке анализе самих књижевних дела уместо чега су у први план дошле њихове поруке ка историји и традицији, нацији и идентитету.

Српски писци, као савременици овакве друштвене климе, директни учесници а не само посматрачи, постајали су тако и најбољи пропагатори националних идеја у предвечерје стварања нове, заједничке државе, што је, иако се у том тренутку чинило далеко, представљало историјску неминовност. С друге стране, за разлику од књижевности, политика је морала имати далеко мање уметничке, и далеко више прагматичне погледе на историјску позорницу, због чега је настојала да актуелни књижевни оријентализам практично искористи у сврху подизања српског а потом и југословенског националног духа код што већег броја оних који су себе сматрали оријенталцима. Због тога је, у недостатку политичких средстава, пробој међу муслимански свет у оним крајевима у којима је исламска културна и цивилизацијска традиција била веома јака а национално осећање још увек поистовећивано са верским, препуштен пре свега књижевности, што је, како се тада чинило, било не сасвим без успеха.

На тај начин су у муслиманском, као и уопште националном питању Србије спрам Босне и Херцеговине на крају 19. и почетку 20. века, српска књижевност и српски књижевници играли пресудну улогу. С једне стране, таква улога им је била наметнута силом историјских прилика, док су с друге стране, успешном испуњењу овог задатка допринеле и савремене књижевне тенденције тога времена. Наиме, за Србију су у том периоду постојала не само политичка ограничења у ширењу свести о пореклу и националној припадности, већ и научна. Свуда се полазило од става да се национална свест одгаја пре свега наставом историје и књижевности, а с обзиром на то да је историја представљала главну научну дисциплину у том погледу, Аустро-Угарска је, природно, решила да ни у овом сегменту не дозволи било каква скретања с пута званичне политике коју је спроводила у Босни и Херцеговини, а која је подразумевала стварање интегралне нације бошњачког имена. Тако је само у периоду 1894–1896. од укупно 11 забрањених књига, чак 8 било из области историје (Вељковски 2005: 476). Кроз овакве поступке режим је заправо имао за циљ да научно утемељи своју теорију о пореклу „босанске/бошњачке“ нације као и да је уведе у школске програме, због чега је Бењамин

Калај приступио сузбијању и забрани свих оних историјских књига које су биле у супротности са званичном „бошњачком“ политиком режима, укључујући, парадоксално, и своју сопствену (Вељковски 2005: 476). С обзиром на овако репресивне мере спровођења зацртане државне идеје чак и према сопственом ауторском делу, било је јасно да је простор за маневрисање био до те мере сужен да су се у њега могли провући и у њему деловати само виртуози писане речи. У том смислу остала је дакле књижевност, а српски књижевници овог периода, као мајстори свог заната, свакако су се показали дорасли задатку. За то су се наравно донекле побринуле и саме околности. Аустроугарски режим је покушао да упрегне и књижевност у испуњење својих интереса, ангажујући поједине муслиманске или чак сопствене писце у тој намери. Основни недостатак таквог програма било је с једне стране недовољно познавање народног живота и обичаја од стране аустријских ствараоца, и аматерски, готово почетнички однос према модерном, европском књижевном стваралаштву код домаћих муслиманских писаца чије је познавање народног духа, на тај начин, остајало без адекватног изражаја у писаној речи. Због тога су таква дела, иако у први мах великог одјека, у чему их је потпомагао и државни апарат, након извесног времена почињала да бледе с обзиром на објективно одсуство литерарне вредности. На другој страни пак, српски писци су, без обзира на исламски културни и цивилизацијски круг у коме се српско друштво вековима кретало, пратили пре свега европске књижевне токове, остајући ван утицаја турске и других оријенталних књижевности, уз искуствено познавање Оријента кога су осећали делом сопственог бића. Како је оријент у том периоду био актуелан у европској литератури, српска књижевност 19. века се нашла у готово идеалном положају у коме су се путеви европских књижевних тенденција тога доба укрестили са актуелним историјско-политичким тренутком у јужнословенским земљама, омогућивши јој да на најбољи могући начин у себи обједини европске културне токове и националну мисао и идеју. Радило се заправо о синтези утицаја друштвено-политичких збивања на историјској сцени, европске књижевности чијим се токовима тежило, и оријенталних елемената у сопственој средини којима је књижевна Европа стремилa. Тиме се српска књижевност нашла у веома повољној позицији: као европска књижевност била је с једне стране под утицајем европске моде у којој је услед колонијалних и трговачких аспирација великих европских сила оријент постао актуелан не само на књижевном пољу већ и у науци, а с друге стране, сопствене балканско-оријенталне средине, чиме је успела да заузме централну позицију између савремених књижевних тенденција на Западу и Истока у сопственом окружењу. Оријент је у српску књижевност с једне стране дошао искуственим путем, кроз директно познавање оријенталне традиције, цивилизације и културе, као и непосредан додир с турским и муслиманским становништвом, а с друге стране, посредством европских писаца и европске романтичарске књижевности у којој је мотив оријента заузимао значајно место. Осим тога, српска књижевност је, по природи ствари и догађаја који

су пратили историју српског народа кроз дуги временски период, у свим својим раздобљима била прожета оријенталним мотивима у већој или мањој мери. Оријент је кроз дуги низ векова дубоко прожимао читав јужнословенски простор, па је за разлику од западноевропске књижевности којој је инспирација оријентом представљала више хир, у српској и уопште јужнословенској књижевности Оријент представљао саставни део средине, обичаја и друштвених догађаја који су природно налазили своје место и у писаној речи. Управо у томе се и налазила она танка нит која је српску књижевност издвајала изнад западноевропских, када су источњачки мотиви у питању. Српска књижевност не обилује оријенталним, источњачким елементима у оној мери и на онај начин на који су овакви мотиви били заступљени у другим европским књижевностима овог периода, колико обилује елементима из локалне муслиманске, па и немуслиманске средине, живота и обичаја прожетих дугим боравком оријента на овим просторима. Због тога је оријент, за разлику од западне, европске, у домаћој књижевности представљао саставни, а не елемент увезен са стране. Оријенталне теме и мотиви налазили су се свуда око српског писца; муслиманска ношња, исламски споменици, али и чибуци, леблебије и баклаве могли су се пронаћи на сваком кораку колико год да их је европска мода брзо истискивала. Обиље речи оријенталног порекла, нарочито у народном говору, српски писац све и да је хтео, није могао да заобиђе при опису локалне средине: пишчев јунак кафу није могао да пристави без *џезве*, *чорбу* да посрче без *кашике* или се ноћу ушуска у топао *јасиџук* и *јорџан*. Српски писац није морао да увози оријенталне елементе у своју књижевност, он је оријент имао пред собом. Осим тога, без обзира на све мањи број турцизама у стандардном књижевном језику тога доба, српски књижевници су се, како би што боље дочарали оријентално-балкански амбијент у својим делима, обилато користили турским позајмљеницама, док је Јован Илић отишао још и даље, користећи у својим песмама специфичан језик прожет турским фразама па и читавим реченичним конструкцијама турске лексике. На тај начин, уместо у додиру са оријенталном књижевношћу или са мистичним пределима Азије и Блиског истока као мотивима из западноевропског књижевног стваралаштва, српски писци се са Оријентом сусрећу непосредно, црећи оријенталне мотиве у изобиљу сопственог окружења. Књижевним језиком речено, док је западноевропски писац замишљао шедрван, српски писац је писао крај њега.

О оваквој „западно-источној синтези“ у књижевном стваралаштву нису говорили само страни већ и многи домаћи историчари, теоретичари књижевности и оријенталисти, истичући овакву врсту синтезе не само са становишта прихватања европског модела у књижевностима источних народа, већ и са становишта књижевних утицаја насталих као резултат историјских процеса и заједничких цивилизацијских традиција развијаних на истом тлу, што је, како наводи Дарко Танасковић, у случају српске књижевности остваривано укључивањем оријенталних елемената, односно уграђивањем исламске/османске/оријенталне компоненте у књижевно дело (Танасковић 2008:

697).² Праћењем оваквих оријенталних компонената и њихове функције у књижевним делима, домаћа оријенталистичка наука је дошла до три типа оријентализама присутних у српској књижевности: 1. *искусћивени, објективно-историјски ѿић* који би се односио на преузимање оријенталних елемената путем утицаја исламске/османске/оријенталне цивилизације присутне на тлу Србије као и у крајевима насељеним српским становништвом, и то кроз непосредан додир са домаћим муслиманима и Турцима, 2. *литерарни ѿић* у коме се оријентални елементи примају посредством европских књижевности, нарочито руске и немачке у којима је оријентализам био веома заступљен и 3. *инѿегрални ѿић* као најсложенији и најразноврснији тип књижевног односа према оријенталном у коме се непосредно пишчево искуство и познавање источњачке традиције преплиће са изворима литерарног порекла: „Однос према Оријенту успоставља се на различитим равнима дела, а манифестује се у различитим видовима, и у различитом интензитету, али је готово увек заиста интегралан, тако да је, у појединим делима, тешко рећи где му је исходиште и полазиште, у типологији или елементима књижевне слике, у карактерологији лика, у оствареној, историјски мање или више аутентичној атмосфери средине, у топографском и топонимском одређењу дела, или пак у мисаоној структури која кореспондира са схватањем и осећањем света карактеристичним за оријентални филозофски круг, али преко којег сеже до универзалних истина. тежња ка универзалним откровењима одређује у овом случају функцију оријентализма: улога оријенталних елемената стога постаје шира и значајнија, као подлога за универзалне исказе и комплекснију уметничку истину.“ записао је српски оријенталиста Иван Шоп (Ѕор 1982: 28–29). Шоп који је и дао наведену типолошку поделу присуства оријенталних елемената у књижевним делима, даље наводи да трећи, интегрални тип представља специфичност српске и југословенске не само књижевне већ и историјске ситуације „на ветрометини и размеђи двају светова од којих је сваки доносио своје погледе на живот, на човека и човекову судбину и историју“ (Ѕор 1982: 29). Надовезујући се на овакво становиште, Танасковић пак сматра овакве тврдње за најубедљивији доказ да је исламска/османска/оријентална компонента интегрални део савременог идентитета балканског човека, како муслимана тако и немуслимана, исправно примећујући да се ту, заправо, налазимо на клизавом терену вануметничких и ванкњижевних, идеолошких, политичких и других разлога који отежавају рационалну и растерећену рецепцију савременог, интегралног оријентализма у балканским литературама: „У појединим круговима муслиманских али и немуслиманских средина у балканским земљама сразмерно споро и несигурно се пробија схватање да елементи оријенталне

² О присуству и утицају исламског елемента у српској књижевности говорио је и претач научне оријенталистике у Југославији, Фехим Бајрактаревић, управо указујући на велика дела српске књижевности настала под утицајем исламске културе и обичаја на нашем тлу (Ѕор 1982: 20–21).

провенијенције у делима писаца као што су, на пример, Панайт Истрати, Бранислав Нушић, Иво Андрић, Исмаил Кадаре, Антон Дончев или Меша Селимовић нису само пуки денотативни цитати, срачунати да пројектују овакву или онакву слику о исламу или муслиманима, већ једно од средстава и путева уобличавања и саопштавања неупоредиво сложеније уметничке истине универзалних мета, а неретко и домашаја“ (Танасковић 2008: 699–700).

И заиста, како не би било забуне, неопходно је нагласити да ни српски књижевници који су стварали у турбулентном периоду буђења и развоја националних мисли и идеја на јужнословенском простору, своја дела нису писали срачунато према онима којима је исламско/османско/оријентално било и примарно верско и културно одређење. Велика дела српске књижевности попут Његошевог *Горског вијенца* или Нушићевих *Рамазанских вечери* нису ни могла настати на таквим основама. Напротив, српски писци су тежили управо таквим универзалним истинама и вредностима заједничким за муслимане и немуслимане јужнословенског простора, стварајући (ауто) портрете балканског човека који је у себи садржао заједничку компоненту оријента као обједињујућег, а не разједињујућег елемента међу различитим конфесионалним структурама на Балкану. Жал за прошлошћу изражен кроз отпор према западном свету, тековинама европског капиталистичког друштва и индустријске револуције, као и наклоност ка старим патријархалним вредностима Истока као моралној противтежи утицаја са Запада провлачили су се кроз готово сва оријентом обојена дела оновремене српске књижевности, изражавајући искрена осећања њихових стваралаца и жељу за стапањем балканског човека у један, заједнички друштвени организам.

Балкан је међутим одувек био клизаво подручје, а балкански човек, оптерећен дневно-политичким догађајима који су током бурне историје региона остављали дубок и физички и духовни траг у његовој души, скретао је често на оне поменуте вануметничке и ванкњижевне терене, што се неминовно одражавало и на српске писце и српску књижевност, а што је по правилу доводило до својеврсне политичке патриотско-књижевне сарадње у остваривању националних циљева и идеја о будућем стварању новог, друштвено-државног бића. У том смислу, различита времена су доносила и различиту врсту присуства оријента у српској књижевности. Оно што је у једном тренутку српског романтизма, попут Вука и Његоша у првој половини 19. века, или 60-их и 70-их код Змаја и Ђуре Јакшића било конструктивно и историјски неминовно, крајем 19. века се сматрало непотребним, чак и штетним, због чега је туркофобија, како наводи Шоп, у поезији касног 19. и почетка 20. века сматрана закаснелим романтичарским стваралаштвом неискусних песника слабог квалитета (Šop 1982: 91). О томе су говорили и сами савременици догађаја попут Николе Шумоње који је у свом приказу *Мухамеданство и нација књижевности*, објављеном 1887. године, указивао на неопходност промене књижевног усмерења у складу са актуелним друштвено-политичким догађајима: „Такав начин писања достигао је свој вршак за време босанско-херцеговачкога устанка, српско-турскога, црногорско-тур-

скога и руско-турскога рата. Грађе је било доста: ваљало је само измислити какав страшан догађај, довести читаоцу пред очи неколико чета Турака крвавих очију, с ханџарима и дугим пушкама, ваљало је испалити неколико хитаца, сасећи – наравно све на папиру – неколико мајки и невине деце, приказати тамницу, вешала, па ето ти готове красне песме, приповетке, или већ што ти хоћеш, из живота потлачене раје“ (Шумоња 1887: 334–335). Сматрајући ову фазу наше књижевности оправданом и потребном у вези са тадашњим приликама ослобађања од петстолетног ропства, Шумоња даље наводи да се са тим мора престати, у складу са новом политиком заједништва и националне коегзистенције: „Нек не мисли нико, да сам овде узео писати апотеозу Мухамеданству и прати га од дела и недела његових. Намера ми је само, да у неколико речи истакнем једну велику погрешку нашу, која се донекле могла оправдати пре, али које се данас ваља врло чувати. Треба да се манемо већ једном бесмисленог напада на Мухамедовце, јер ради неколико бомбастичних фраза, песама и приповедака није вредно завађати се с читавим једним делом нашег народа...Нашега народа, јест, јер Мухамедовци у Босни и Херцеговини крв су наше крви, листак наше горе, а синци давнашње, једне наше мајке. Па би требали за љубав слоге, за љубав братства и пријатељства с њима да се уздржимо од сваког вређања, ругања и погрђивања њихових светиња“ (Шумоња 1887: 335). Овај прилог Николе Шумоње не само што је имао велики одјек међу српским писцима у чијој су се поезији све ређе могли пронаћи епитети попут „звери“, „крвници“ и сл, већ представља и најбоље сведочанство о паралелном кретању српске књижевности са друштвено-политичким приликама, што је нарочито на Балкану одувек представљало историјску неминовност. Уосталом, многи српски књижевници су у то време били не само културни, већ и дипломатско-политички представници своје земље, а политика је одувек посматрала догађаје далеко мање уметнички. Један од њих био је управо Бранислав Нушић чије је дипломатско-конзуларно службовање у Битољу, Солуну и Приштини резултирало збирком прича из муслиманског живота, обједињених под називом *Рамазанске вечери*. Како Шоп наводи, Нушић у својој збирци није непосредно сликао ниједан од постојећих градова у Македонији или на Косову и Метохији већ је од бројних слика и елемената градова, вароши и касаба у којима је службовао или кроз које је пролазио градио своју, неидентификовану и неименовану средину негде у Румелији, на Косову или у Македонији (Šop 1982: 98). Приче, дакле, свакако нису биле везане за подручје тадашње Босне и Херцеговине с обзиром на то да се у њима помиње турска власт и турска управа, међутим, написане су на ијекавици којом се служило босанско-херцеговачко становништво и објављене у свом првом издању 1898. године баш у Босни и Херцеговини, и то у свескама, како би биле доступне најширој читалачкој публици (Šop 1982: 98). Нушићев избор писања збирке на ијекавици и њеног иницијалног објављивања у Сарајеву, иако у складу са књижевно-историјским тренутком у коме се источњаштво у самој Србији губило и све више везивало за Босну и Херцеговину и босанскохерцеговачке

муслимане на које је, као читалачку публику, Нушић очито највише и рачунао, бацило је светло на Нушића не само као уметника и књижевника, већ и на Нушића као културно-националног радника и заступника српске политике приближавања босанскохерцеговачким муслиманима. Иначе је крајем 19. века нарочито интензивирано приближавање муслиманима, што се неминовно одражавало и на српску књижевност овог периода, због чега и примери политичко-књижевне сарадње нису изостајали. Мића Љубибратић је 1896. године преводио *Куран* на српски језик, што је уједно био и први превод свете књиге ислама на наш језик, да би већ следеће године српско министарство просвете и црквених послова донело решење о откупу 50 примерака Курана у преводу Миће Љубибратића како би на основу одлуке Главног просветног савета књиге биле поклоњене библиотекама средњих школа и ученицима муслиманске вероисповести широм Србије.³ У Београду је 1901. године штампана књига историчара и професора Богословије Миленка Вукићевића *Знамениџи Срби мухамеданци* као скуп биографија оних муслиманских личности значајних за историју српског и уопште јужнословенског простора попут Мехмед-паше Соколовића, Хусеин капетана Градашчевића, Хаџи Мустафа-паше и др. која је, такође одлуком министарства просвете, поклањана ученицима виших разреда средњих школа у Србији.⁴ Тако је писана реч у овом периоду ишла практично у два смера у којима је књижевно-политичка сарадња у решавању муслиманског питања настојала да приближи не само муслимане својој православној браћи, већ и обрнуто. У жељи да српским читаоцима приближи ислам, Драгутин Илић је неколико година раније, 1897, објавио своју књигу *Последњи њоророк* у којој је на популаран начин покушао да дочара српској публици живот и дело пророка Мухамеда. Илић је, осим што је као истински представник своје породице био наклонен у то време још увек живој српској романтичарској књижевној традицији обојеној оријенталним темама и мотивима, нашао и праву меру за српског читаоца још увек негативно настројеног према турском и Турцима преко којих је углавном и долазио у додир са Оријентом и исламом, ставивши у први план Арапе као представнике Оријента, и истичући пре свега оно што је исламу и хришћанству заједничко (Ћор 1982: 51). Књига је наравно, осим српској читалачкој публици, била намењена и муслиманима, па је наш песник и есејиста Божидар Ковачевић записао да је: „њен успех код наших муслимана био толики да је ова Илићева књига данас врло ретка“ (Ћор 1982: 51).

Грађанско друштво европског типа које се у Србији формирало, туркофобију је већ последњих деценија 19. века сматрало декадентном појавом, а и наступила су нова времена; на историјској позорници се појавио нови,

³ Архив Србије (АС), Министарство просвете – Просветно одељење (МПС-П), 1898-ХП-148, решење министра просвете и црквених послова А. Николића од 8/20. маја 1897, у Београду.

⁴ АС, МПС-П, 1901-ХП-61, начелник министарства просвете и црквених послова – директорима средњих школа, 28. маја/9. јуна 1901, у Београду.

заједнички непријатељ, што је свакако морало бити испраћено и кроз писану реч. На тај начин се и улога српске књижевности друге половине 19. и почетка 20. века није завршавала на чисто литерарним основама, европској моди или утицају оријенталног декора у сопственој средини већ је имала још један, национално-пропагандни задатак да кроз писану реч подигне заједничку националну свест међу становништвом Србије и српских земаља у региону, без обзира на конфесионалну припадност тог становништва. То свакако не значи да је српска књижевност овог периода била пропагандна, тј. да је писана са превасходно пропагандним или још горе, каквим завереничким циљем. Напротив, српски писци су описујући интегрално, универзално балканско биће прожето заједничком оријенталном компонентом, то биће заиста и осећали, у то не треба имати сумње, као што су уосталом, као културни и јавни радници осећали неопходност подизања свести о заједничкој историјској судбини, земљи, језику, пореклу и националној припадности јужнословенских народа, у шта су такође искрено веровали. Код српских песника и писаца је овај национални задатак био прожет пре свега братском љубављу према, веровали су, једном делу сопственог народа „историјском судбином скрајнутог са сопствене интегралне националне вертикале“, како наводи Станиша Тутњевић и додаје да је последње на шта би после овакве спознаје требало помислити јесте да је то била љубав из рачуна (Тутњевић 2004: 92). И заиста, најбоље сведочанство о томе пружио нам је Јован Дучић као савременик догађаја и један од носилаца мостарског књижевног круга уз Шантића и Ћоровића, описујући најлепшим књижевним језиком који један народ може да изнедри, патриотску поезију својих књижевних сабораца: „Патриотска поезија има своје доба и кад се пише и кад се чита. То је увек доба великих епских догађаја, или доба преврата и раскола у једном друштву...Оваква патриотска песма је, у ствари, увек једна љубавна песма, јер и она пева љубав. Осећање патриотско је исто толико осећање заљубљеног човека колико и осећање љубавно у обичном смислу речи. Оно је и мрачно и сурово и љубоморно и некомпромисно, као и оно друго. Значи ствар крви и тела, осећање скоро варварско, битно, нерасудно; атавизам који је производ дугих наслеђа“ (Дучић 1937: 72–73). Надовезујући се на Шантићеве стихове испеване у чувеној песми *Осијајите овђе*, Дучић даље наводи да је Шантић био први хришћански песник нашег језика који се обратио муслиманима оваквим речима братства и заједничке судбине, наводећи да је од таквог једног осећања он направио не само поетски случај, него и питање народне савести што је могао осетити само песничком видовитошћу и здравим заљубљеним срцем родољуба (Дучић 1937: 71). Шантић је, уосталом, можда и најбољи пример нераскидиве повезаности српског књижевника са муслиманским амбијентом, у његовом случају мостарским, као што је и српска књижевност нераскидиво повезана са оријентализмима. Због свега тога је оријентална компонента у српској књижевности, у јеку борби за национално ослобођење и уједињење, била заступљена и квалитативно и квантитативно, на шта је превасходно утицао дух времена који је подразумевао

не само европске књижевне тенденције, већ и друштвену, културну, политичку и историјску климу у којој се српско друштво нашло на размеђу векова.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ВЕЉКОВСКИ, Југослав. Улога листа *Бошњак* у пропагирању Калајеве бошњачке политике 1891–1903. *Култура јолиса* 2–3 (2005): 471–489.
- ДУЧИЋ, Јован. Алекса Шантић. *Мосћар и Херцеговина*, приредили Р. Димитријевић, Ј. Радуловић и А. Наметак. Београд: Југословенско професорско друштво, 1937.
- НЕГРИШОРАЦ, Иван. Српска књижевност у периоду транзиције и муслимански културолошки контекст. *Лейојис Мајнице српске* 482/4 (2008): 886–932.
- САВИЋ, Милан. Побратимство. Пјесме Омер-бега Сулејман Пашића, Османа А. Ђикића и С. А. Карабеговића. *Лейојис Мајнице српске* XXVIII/2 (1901): 97–98.
- СКЕРЛИЋ, Јован. Нови оmlадински листови и наш нови нараштај. *Српски књижевни џласник* XXX/3 (1913): 212–224.
- ТАНАСКОВИЋ, Дарко. Исламско у књижевности и култури балканских народа. *Лейојис Мајнице српске* 482/4 (2008): 675–704.
- ТУЋЕВИЋ, Станиша. *Национална свијест и књижевност муслимана*. Београд: Народна књига, 2004.
- ЂОРОВИЋ, Светозар. Махмутбег. *Босанска вила* XXVI/13–14 (1911): 199.
- ШОЛА, Атанасије. Побратимство. Пјесме Омер-бега Сулејман Пашића Скопљака, Османа А. Ђикића и С. А. Карабеговића. *Зора* XII (1900): 428.

*

- ANDERSON, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Prevele Nata Ćengić i Nataša Pavlović. Beograd: Plato, 1998.
- RIZVIĆ, Muhsin. *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH, El-Kalem: 1990.
- ŠOP, Ivan. *Istok u srpskoj književnosti: šest pisaca – šest viđenja*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1982.
- TANASKOVIĆ, Darko. *Islam i mi*. Beograd: Partenon, 2006.

Jovana D. Saljic

LITERATURE IN THE SERVICE OF THE NATION

Summary

Muslims of the South Slavic area, especially those of the Slavic origin, language and customs, after the withdrawal of the Ottoman administration from the Balkan Peninsula in the 19th and early 20th century, found themselves in a dilemma – the West or the East, the nation or the religion. While trying to lead them to the decision, young Balkan national states, including the Kingdom of Serbia and its political, cultural and intellectual elite, began with the general cultural, political and social project known as “the nationalization of Muslims”, considering this population to be a part of their own national being connected to it by a common language and ethnical background. Muslims of the Slavic origin lived mostly in Bosnia and Herzegovina which since 1878 was under the Austro-Hungarian authorities that tried to create by their own means an integrated nation named “Bosniaks”. Since political activities from Serbia were forbidden at that time in Bosnia and Herzegovina, the Serbian side carried out its breakthrough towards Muslims primarily through culture, especially literature and literary magazines. In that way, the Serbian literature of the second half of the 19th century played a significant role in national efforts among Bosnian Muslims, especially among educated youth who called themselves Serbs of the Muslim faith.

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36
11000 Београд, Србија
jovanasaljic@yahoo.co.uk

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази годишње трипут,
у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 1. св. LXV књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик
закључена је 20. јануара 2017. године.

Штампање завршено априла 2017.

Издаје Матица српска, Нови Сад

www.maticasrpska.org.rs
e-mail: zmskj@maticasrpska.org.rs

За издавача:
Проф. др Ђорђе Ђурић
генерални секретар Матице српске

Стручни сарадник: *Јулија Ђукић*

Секретар Уредништва: *др Исидора Бјелаковић*

Лектор и коректор: *др Маја Сјокин*

Технички уредник: *Вукица Туцаков*

Слова за корице израдио: *Драган Вицекруна*

Тираж: 500

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампање Зборника Матице српске за књижевност и језик за 2017. годину помогло је
Министарство културе и информисања Републике Србије
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Штампа: Сајнос, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80+82(082)

ЗБОРНИК Матице српске за књижевност и језик /
главни и одговорни уредник Јован Делић. – 1953, књ. 1– .
– Нови Сад : Матица српска, 1954– . – 24 cm
Три пута годишње.

ISSN 0543-1220

COBISS.SR-ID 9627138